

„ÜSTÖKÖST LÁTNÍ”

AZ 1680. ÉVI ÜSTÖKÖS
MŰVELŐDÉS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETI
EMLÉKEI

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT
JAFFA KIADÓ
BUDAPEST
MMXVII

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Szerkesztette Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Zsoldos Endre
• Az idegen nyelvű szövegeket Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt fordította • A szerkesztők munkatársai Bakonyi Zsuzsanna, Bíró Csilla, Dalloul Zaynab, Ekler Péter • A fordításokat lektorálta Käfer István, Ötvös Péter, Túri Klaudia • Olvasó-szerkesztő Lépesfalvi Zoltán • Borító-, sorozat- és belívterv Sipos Géza • Felelős szerkesztő Jolsvai Júlia • Felelős kiadó Monok István – Rados Richárd

Hungarian translation © Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt, 2017
© MTA Könyvtár és Információs Központ – Jaffa Kiadó, 2017

ISBN 978 963 475 020 8
ISSN 2559-8325

T A R T A L O M

Monok István: <i>Előszó</i>	7
Kisztei Péter: <i>Üstökös Csillag...</i> , Cassan, Nyomtatott Bosytz Istvan által, 1683.	9
Csorba Dávid: <i>Kálvínista üstökösök</i> – <i>Kisztei Péter Üstökös Csillagának világa</i>	190
Zsoldos Endre: <i>Üstökösök az ókortól a kora újkorig</i>	213
Jacob Schnitzler: <i>Comet-Stern Predigt...</i> , In Herrmanstadt Im Jahr Christi 1681 den 26 Januarii, welcher war der 3. Sontag nach Epiphaniarum. Gedruckt bey Stephano Jüngling.	223
Jacob Schnitzler: <i>Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis</i> <i>Extraordinariis seu Cometis</i> , Wittebergae, Typis Johannis Haken, Anno M. DC. LIX.	317
Válogatás az 1680. évi üstökösre vonatkozó rövidebb forrásokból	385
Perger Péter: <i>Régi magyarországi csillagászati nyomtatványok</i>	390
Zsoldos Endre: <i>Jacob Schnitzler és az üstökösök</i>	406
Friedrich Madeweis: <i>Tractatus cometographicus...</i> , V Žilině, u Alžběty Dádanky leta 1681.	419
V. Ecsedy Judit: <i>Zsolna: egy különleges nyomdahely</i>	487
Gabriela Žibritová: <i>Tractatus Cometographicus</i> – <i>a szlovák olvasóknak szóló értekezés</i>	511
Kovács Eszter: <i>Szlovák vagy cseh?</i> <i>A Tractatus Cometographicus nyelvi kérdései</i>	515
Zsoldos Endre: <i>Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösről</i>	526
Jegyzetek	535

SZLOVÁK VAGY CSEH?
A TRACTATUS
COMETOGRAPHICUS
NYELVI KÉRDÉSEI

KOVÁCS ESZTER

A zsolnai nyomdában 1681-ben jelent meg az 1680-as üstökösről egy rövid traktátus cseh nyelven. A szöveg elsősorban Friedrich Madeweis (1648–1705) német csillagász, polihisztor német nyelvű munkájának fordítása kihagyásokkal.¹ Hat fejezetre oszlik, az első öt csillagászati elemzés (1. Ezen különleges kométa, vagyis az új üstökös formájáról és viselkedéséről; 2. Ezen üstökös természetéről és keletkezéséről; 3. Ezen üstökös helyéről, vagyis elhelyezkedéséről; 4. Ezen üstökös méreteiről; 5. Ezen üstökös haladásáról, vagyis mozgásáról), a hatodik pedig asztrológiai vélekedés az üstökös jelentéséről (6. Ezen üstökös jelentéséről). Az első fejezetekben Madeweis összefoglalja azt is, mit érdemes tudni általánosságban az üstökösökről, hogyan és miből keletkeznek, hogyan mozognak, milyen magasan helyezkednek el. A hatodik fejezet, a szerző szavaival „amire az üstököst szemlélő emberek többsége leginkább kíváncsi”,² az üstökös jelentéséről szól, történelmi példákkal illusztrálva. Végül, „mivel maradt egy kis hely”,³ néhány hasonlóan érdekes csillagászati jelenségről számol be, amelyeket ekkoriban német területeken figyeltek meg.

Česky anebo slovensky?

A címlapon a fordító azt mondja: „Német nyelven kiadatott Fridrich Madewisius által, most szlovák, avagy cseh nyelvre lefordítottatott és ki nyomtattatott.” A megfogalmazás szerint a két nyelv között akkoriban nem volt különbség, ami azonban nem így van. A szöveg ilyen szempontú alapos nyelvészeti elemzését Jana Skladaná végezte el.⁴ Szlovakizáló hatás az *ř* hiánya, ez azonban csak egy alkalommal fordul elő, amikor *spatřowat* helyett *spatrowat* áll. A jotációhiányok⁵ is szlovakizmusnak számítanak, erre a *přebehl/přeběhl* szó előfordulásaiban talált néhány példát. Ugyanakkor megállapította, hogy ugyanezek a szavak máskor a cseh helyesírásnak felelnek meg. A jellegzetes szlovák ragozási sajátosságokra, mint a múlt idő (*el* végződése a cseh *-l* helyett) vagy az *-ovat* végű igék E/1 ragozásánál *em* személyrag a cseh *-i* helyett, nem talált példát. Mindemellett számos, csak a cseh nyelvre jellemző szókinszbeli és nyelvtani sajátosságot gyűjtött ki a szövegből. Így megállapította, hogy szókinszében és nyelvtanában is egyértelműen a cseh szabályokat követi.⁶

A szöveg átvizsgálása után magam is erre az eredményre jutottam. Egyetlen szlovakizmusnak tekinthető kifejezést találtam: „Nebeské Váhy leží, jakož *jsú*:⁷ Elsasy, Rakouská země, Uherská krajina...”⁸ Emellett az *r* és a *ř* párhuzamos használatát figyeltem meg a *Strelec/Střelec* szónál is. Skladaná két példáját (*spatřowat* és *přebehl*) és a magamét (*Strelec*) nem tartom szlovakizmusnak, hiszen a *ř* jel hiánya az *r* vagy az *e* betű fölött nyomdahiba is lehet. Ezt erősíti a Skladaná által is megfigyelt tény, hogy ezeket a szavakat máshol a cseh helyesírásnak megfelelő alakban használja. Ezért egyet kell értenünk Gabriela Žibritovával, aki megállapította, hogy a „cseh, avagy szlovák nyelv” kifejezés itt csupán „üzleti fogás”,⁹ szerepe csak annyi, hogy jelezze, a könyv nyelvét a szlovákok és a csehek is meg fogják érteni.¹⁰ Igaza van Jana Skladánának abban is, hogy egyértelműen csehnek nevezi a nyomtatvány nyelvét. Ugyanakkor éppen ezért kifogásolható, hogy ezt a nyelvet mindketten „kulturňa slovenčinának” határozzák meg, és szlováknak nevezik mind a fordítás nyelvét, mind a fordítót.¹¹ A könyvet szlovák olvasóközönségnek is szánták, ezért a szlovák kultúra része, kulturális szlovacikum (mint ahogy

hungarikum is, hiszen Magyarországon nyomtatták, és feltehetően a fordítás is Magyarországon készült), a nyelv megállapításánál azonban nem a kulturális közegből kell kiindulni. A nyomtatvány nyelve egyértelműen cseh.

Latin idézetek a fordításban és a német eredetiben

Olvasás közben rögtön észrevehető a latin idézetek és kifejezések sokasága, azért is, mert a korszak szokásainak megfelelően a nyomda a latin kifejezéseket latin betűkkel szedte, míg a cseh szöveg gót betűs. Felmerül a kérdés, volt-e ennek valami oka, vagy egyszerűen csak stilisztikai fogásról van szó. Lehet-e a latin idézetek és szakkifejezések elsődleges oka a cseh szakterminológia hiánya? A cseh változat fordítás, ezért a latin kifejezések vizsgálatát az eredeti német szöveggel összehasonlítva kell elvégezni.

Rögtön a cím kétnyelvű: „*Tractatus cometographicus*, to jest o zjevení a v nově ukázání, toho neobyčejně dlouhého a strašlivého comety. V měsíci *decembris anni 1680, et in ianuario* roku 1681 spatřeného.” A főcím latin, a terjedelmesebb alcím cseh, de benne a dátum félig latin, és a témát jelentő üstökös kifejezés is latinos alakban szerepel (*cometa* a cseh kometa helyett), de a cseh nyelvtan szerint ragozva. A német címben: „Die wieder-erscheinung der ungewönlich-grossen Stern-Ruthe, verstehe des neuen Cometen, im Monat December des 1680sten und folgendes im Januario des 1681sten Jahres...” az üstökös főnév latin betűkkel van kiemelve, de német ragozással, ugyanúgy, mint a csehben. Ezt és a lap alján található latin verssorokat kivéve nincs benne latin szöveg. A cseh címlapról tehát megállapítható, hogy az „üstökös” főnév ilyen kiemelése a német eredetiből való, míg a cím többi része a fordítótól származik. A cseh fordító a némethez hasonló, de mégis más címet adott munkájának. A latin címmel (*Tractatus cometographicus*) valószínűleg Simeon Partliciusnak¹² az 1618-as üstökösről szóló,¹³ azonos címkezdetű munkájára utalt.

A cseh és a német szöveg is gót, de a latin szavak latin betűsek. A német eredetit követve latinul írja a „fejezet”-et (*Caput* 1,2, stb.) és a hónapok neveit. A dátumoknál néha csak a latint használja, néha keveri a csehvel, például: „V měsíci *decembris anni 1680, et in ianuario* roku 1681. stb.”¹⁴

Gyakran tarkítja a szöveget latin szentenciákkal: *Quot capita, tot sententiae*,¹⁵ vagy *Mundus regitur opinionibus*,¹⁶ *Ne sutor ultra crepidam*,¹⁷ *Miracula non sunt fingenda praeter necessitatem*,¹⁸ *et redit ad Dominam, quod fuit ante suum*¹⁹ stb. Ezeket nem fordítja le, egy kivétellel: „*habet vim expultricem, et quasi purgatricem, vel attracticem*, to jest, że ma moc vyhnanění přitahující a očisťující”.²⁰ Ebben nincs saját koncepció, csupán a német szöveget követi.

Tudományos tételek esetében szintén a német eredeti az irányadó. Csehül mondja el az üstökös magasságának kiszámítására vonatkozó, „csillagászatban közismert szabályt”,²¹ amely az eredetiben is németül van,²² de máshol latinul közli a tudományos tételt: *Quod angulus orbitae et Eccipticae, punctique interfectionis toto durationis tempore fit variabilis, angulus crescendo, nodus retrocrescendo*.²³

A cseh fordító legtöbbször a német eredeti alapján illesztette be a latin szövegrészeket, mégis vannak példák eltérésekre. Így például nem vette át a latin alakot a következő helyeken:

NÉMET	FÜZETJEL	CSEH	FÜZETJEL
<i>praesentire</i> sich	A3A	ukázal se	A2B
<i>motum molecularum in capite cometico</i>	A4A	<i>motum molecularum</i> v hlavě jeho	A3B
als wenn sonst eine <i>Stella primae magnitudinis</i> zu <i>scintilliren</i> pfeget	A4A	<i>Stella primae magnitudinis</i> , to jest hvězda první velikosti obyčejně se jiskřila	A3B
nicht weit von dem <i>Asterismo</i> , weicher sonst in den neusten <i>Globis Euphrates</i> genennet wird.	B1A	nedaleko od hvězdna- tosti kteraž se v nových <i>Sphaerách Euphrates</i> jmenuje	A4A
welcher das Deltoton über den <i>cornibus Arietis</i> schleust	.):(1B	<i>Deltoton</i> na rozých Skopcových zavírá	B1A

Máshol éppen ellentétes módon a fordító illeszt be olyan latin kifejezéseket, amelyek a németből hiányoznak. Néhány példa:

NÉMET	FÜZETJEL	CSEH	FÜZETJEL
Der Schweiff oder Schwantz aber war etwas blaß anzusehen, doch erfrockte in sich nach blossen Augenmaaß ohngeachtet des hellen Wondenscheins	A3A	Ocas jeho nětco bledy se ukazoval, ale roztahoval se <i>ex oculorum iudicio</i> od Měsíce	A2B
Gordische knoten	B4A	<i>Nodus Gordii</i>	B2B
Johannes von Österreich	D3A	<i>Johannes de Austria</i>	C3B

A fordító vezette be a *centrum* latin kifejezést, amit a német szerző nem használt, a német *Distanz* alakot következetesen nem csehre, hanem latinra, *distanciának* fordította.²⁴ A cseh fordító vezette be a *perspektív* kifejezést arra a csillagászati eszközre (távcső), amelyet a német szerző *tubónak* nevez. A *tubo* vagy *tubus* kifejezés is szerepel a cseh fordításban, a *perspektív* szinonimájaként, a *perspektív* szót Magyarországon valószínűleg jobban ismerték.²⁵

A német szöveg több helyütt sokkal részletesebb. Általában csak egy-egy magyarázó mondat maradt ki, vagy stilisztikai rövidítésekről van szó, de akadnak példák jelentősebb tömörítésekre is. Így például a cseh fordító ezt írja az 1572-es új csillagról:

„amely új álló csillagot 1572-ben látta és fedezte fel a nagyra becsült Tycho de Brahe csillagász, és hogy milyen rossz események előhírnöke volt, azt a történelemből már ismerjük.”

A német eredetiben Madeweis megnevezi ezeket a rossz eseményeket, vagyis Szent Bertalan éjszakáját és az Alba hercege által irányított német-alföldi (mecheleni) tömeggyilkosságokat.²⁶ A vizsgálat eredményeinek napokra bontott bemutatása során a december 27–28-i megfigyelések a német szövegben²⁷ sokkal részletesebbek, mint a cseh fordításban,²⁸ akárcsak az első fejezet végén az összefoglaló.²⁹

A két mű felépítése némileg különbözik. Madeweis az első fejezetet a január 1-jei megfigyelésekkel befejezi, és további eredmények a végén, az 1681-es megfigyelésekről szóló kiegészítésben találhatók: *Continuatio observationum cometae, anno 1681.*³⁰

A német szöveg nem említi, hogy Magyarországon január 25-ig lehetett látni az üstököst. Ez a fordító megjegyzése, talán személyes tapasztalata alapján.

A cseh fordító a szókinszben is egyszerűsége, tudományos pontosságra, ugyanakkor közérthetőségre törekszik. Ezért, és talán nyelvi ismeretek hiányában, nem törődik a német szövegben található görög kifejezésekkel. A csillagászati szakkifejezéseket a német szöveghez hasonlóan a nemzetközi tudományosság nyelvéből, a latinból kölcsönzi, ugyanakkor az általában ismeretlen kifejezéseket lefordítja vagy megmagyarázza. Itt nem a forráshoz, hanem a feltételezett olvasói igényekhez alkalmazkodik. A *Zenith* kifejezés mellé nem fűz magyarázatot,³¹ más jelenségekhez, mint például *exhalationes*,³² *atmosferae*,³³ *reflexio*³⁴ stb. viszont igen. Az előbbi esetekben a német szövegben is találunk fordítást a latin szakkifejezés mellett, de a cseh fordító néha olyan kifejezéseket is megmagyaráz, amelyeket a német szerző nem. Például: „*Stella primae magnitudinis*, to jest hvězda první velikosti”,³⁵ „*Corpora coelestia*, to jest: nebeská těla” vagy „*extranaturale*, a neb nad přirozené věci”.³⁶ A német eredetiben az első csak latinos, az utóbbi kettő csak német alakban szerepel.

A tudományos pontosság kedvéért latin szakkifejezéseket használ a helymeghatározáshoz (például *ad Ecclipticam*, v *quadrato Pegasovim* vedle dvou hvězd *quartae magnitudinis in ventre fere medio, in asterismo Cassiopoeae* stb.). Ez a német szövegben is így van. A közismert csillagké-

pek neveit néha két nyelven, néha csak csehül adja meg. A bolygók nevét latinos alakban használja. A latin kifejezéseket időnként latinul, időnként csehül ragozza. A mértékegységeknél a közismerteket és mindenki által használtakat (láb, mérföld) csehül adja meg, a csillagászati kifejezéseket latinul (*magnitudo, latitudo Borealis* stb.). A leggyakrabban használt mértékegység, az „égi fok” a cseh és a német szövegben is kétnyelvű, kétféle betűtípussal szedve: himmlische *grad* / nebeský *grad*.

Mind a német eredeti, mind a cseh fordítás bővelkedik olyan latin kifejezésekben, amelyeknek nincs különösebb szerepük, a szerző csupán színesíteni akarta velük a szöveget. Ilyenek például a *spectator, dubium, scrupulum, Summus Polarcha* kifejezések, *valedicovat, praesentovat* se ígék stb. Ezeket a fordító a német szövegből vette át, megőrizve ezzel a forrás-szöveg stílusát, egyedi jellegét.

Elmondható általában, hogy a cseh fordító nagyon pontosan, precízen dolgozott, bár időnként erősen rövidített, a szövegben csak kisebb változásokat eszközölt, feltehetően az olvasóközönséghez igazodva.

Germanizmusok

Az eredeti német szöveg ellenére a cseh fordításban alig találhatók germanizmusok. Egy alkalommal meghagyja a német kifejezést, de cseh nyelvre is lefordítja („skrze sklo jazykem německým Fernglaf nazvané”).³⁷ Itt valószínűleg nem talált cseh megfelelőt erre a műszerre, és így akarta jelezni, hogy nem akármilyen üvegről, hanem a távcsőről van.

A hely kifejezésre a cseh *místo* helyett szinonimaként használja a német *Platz* szót, cseh helyesírással (*plac*). Ezt nem szedette más betűtípussal, és nem is magyarázta, így feltehetően általánosan használt kifejezés lehetett a cseh nyelvben.³⁸ Bevezetésére azért volt szükség, mert a német szöveg két szót használ a hely kifejezésére, az *Ort* és a *Platz*, így a cseh fordítónak is két rokon értelmű kifejezést kellett keresnie.

A legelső megfigyelés helyének a német szöveg csak *Neue Marck* (Új Piac) nevű helyet adja meg, de a *Nový trh*³⁹ mellé a cseh fordító magyarázataként beilleszti az *aneb Rynk* (vagyis *Ring*) szavakat is. A német szavak

bohémizálódásának jellegzetes eleme a szóvégi *g* átalakulása *k* hanggá (például *Šternberk*, *Kamberk*, *Rožmberk* stb.), vagyis Berlin *Ring*nek nevezett részéről van szó. A fordító valószínűleg ismerte Berlint, talán az eredeti szöveghez is ott jutott hozzá.

A cseh csillagászati szókincs a 17. század végén

A csillagászati kutatásoknak Csehországban, azon belül is Prágában jelentős hagyományaik voltak. II. Rudolf idején Tycho Brahe és Johannes Kepler működésének köszönhetően a kutatások színvonala tovább emelkedett. A tudományos művek nyelve a latin volt, de a köznép számára már a 16. században készítettek rövidebb, előzetes szakirányú tanulmányok nélkül is könnyen követhető füzetecskéket csillagászati érdekességekről. A főleg asztrológiai fejtegetéseket tartalmazó kalendáriumok ilyen jellegű vizsgálatától eltekintünk – bár nyelvi anyagukat azok is a tudományos szókincsből merítik –, és csak a kifejezetten csillagászati témájú nyomtatványokat vizsgáljuk.

A cseh nyelvű csillagászati írárok többsége üstökösök megjelenésével foglalkozik.⁴⁰ Feltűnő, hogy a mindenki számára megtapasztalható csillagászati jelenségekre nem csak a latinul olvasó értelmiségi réteg várt választ. Az első cseh nyelvű nyomtatott ismertető az 1572. évi új csillagról jelent meg, szerzője Petr Codicillus z Tulechova.⁴¹ Ismerünk cseh röpiratot az 1577-es, az 1582-es és az 1607-es évi üstökösről is.⁴² Az Erdélyben látható 1595-ös légköroptikai jelenséget üstökösnek hitték, erről is készült cseh nyelvű tudósítás.⁴³ Ezek többsége nem tudományos munka, hanem üstökösről szóló ének, asztrológiai fejtegetés és vallásos elemekkel keveredő apokaliptikus jóvendülés. Az 1618-as üstökös (november 21.–december 15.) a nem sokkal korábban Prágában bekövetkezett események miatt különös hangsúlyt kapott. Erről három szerző műve jelent meg nyomtatásban cseh nyelven: Daniel Basilius z Deutschenberkának, a prágai egyetem matematikaprofesszorának írása latinul és csehül,⁴⁴ David Origanusnak, a frankfurti egyetem matematikaprofesszorának németből cseh nyelvre fordított traktátusa⁴⁵ és Simeon Partlicius ze Špicberka: *Tractatus cometographicus. O dwau*

nowých Hwězdách aneb Kometách které se spatřovali na konci Roku 1618. ... (Tractatus cometographicus. A két új csillagról, azaz üstökösről, amelyet az 1618-as év végén észleltek.) Írása a zsolnai fordítóra is hatással lehetett.⁴⁶

Simeon Partlicius az előszóban azt írja, hogy először Lipcsében akarta kiadni latinul, de barátai unszolásának engedve meggondolta magát, és az egyszerű cseh emberek kedvéért inkább csehül jelenteti meg Hradec Královéban.⁴⁷ Csillagászati alapvetéssel, a fogalmak tisztázásával kezdi, ahol a tudományos asztronómia keveredik a szimbolikus jelentéseket kereső asztrológiával. Antik és bibliai példákat sorol fel, milyen szerencsétlenségeket jelentettek a csillagászati jelenségek, például a napfogyatkozás, új csillag, üstökös stb. Ezután a latin csillagászati kifejezések magyarázata következik. Bemutatja a különböző légköri és csillagászati jelenségeket (például viharok, szelek fajtái, meteorok nevei, jelentésük és szimbolikájuk stb.), megmagyarázza a legfontosabb fogalmakat (*Galaxis, aether, chasma* stb.). Könnyen tudja egy szóval csehre fordítani a légköri jelenségeket, de a csillagászati fogalmakat vagy szó szerinti fordítással, vagy idegen szóval, esetleg körülírással adja vissza. Vagyis a cseh nyelv ekkor már rendelkezett a népszerűsítő írásokhoz szükséges alapvető szókinccsel, a ritka jelenségeket vagy csillagászati fogalmakat viszont latin formában használta.

Gabriela Žibritová rámutat, hogy az alapvető csillagászati szókészlet nem volt ismeretlen a szlovák olvasóközönség előtt sem, hiszen rendszeresen jelentek meg biblikus cseh, illetve cseh nyelvű⁴⁸ kalendáriumok, amelyekhez csillagászati prognosztikont is nyomtattak.⁴⁹

Az Országos Széchényi Könyvtár őriz egy példányt Comenius *Ianua Lingua...* című művének 1643-as lőcsei kiadásából, amelynek lapjai közé valaki külön lapon beillesztette a szlovák fordítást.⁵⁰ A csillagos égről szóló fejezetben alapvető csillagászati ismereteket gyűjtött össze iskolás gyermekek számára. Ennek nyelve itt nem olyan tiszta cseh, mint a zsolnai nyomtatványé, bőven találunk benne szlovakizmusokat, sőt talán azok sem tévednek, akik ezt a nyelvet már nem csehnek, hanem bohemizáló szlováknak nevezik. A latin és a német szakkifejezések itt hiányoznak. Ócseh kifejezéssel adja vissza a bolygók neveit is, például Merkúr–Dobropan (jó úr), Vénusz–Dennice (hajnalcsillag), Mars–Smrtonos (halálhozó),

Jupiter–Kralomoc (királyi hatalom), Szaturnusz–Hladolet (éhinség),⁵¹ a csillagjegyek is cseh/szlovák formában szerepelnek, sőt a Zenith is *punkt nad hlavni*, vagyis pont a fejünk felett.

A fordító személye

Gabriela Žibritová a fordító személyét kutatva abból indult ki, hogy a zsolnai nyomda is adott ki cseh nyelvű naptársorozatot, Neubarth naptárát, amelyet szintén német nyelvről kellett cseh nyelvre fordítani. Ennek fordítója valószínűleg ugyanaz lehetett, aki a *Wieder-Erscheinung*ot felfedezte és cseh nyelvre fordította. Mindemellett felhívja a figyelmet arra, hogy az 1682-es évre szóló naptár tartalmaz egy rövid összefoglalót az 1681-es üstökösről.⁵²

Az 1681-es és 1682-es évre készült zsolnai kalendáriumok⁵³ és a *Tractatus cometographicus* nyelvi-filológiai összevetése megerősíti, hogy minden bizonnyal ugyanazon fordító munkái. A kalendáriumok nyelve is cseh, nélkülözi a jellegzetes szlovakizmusokat, mint például a *ř*, *ů* és *ě* betűk hiánya, 1/Instr. személyrag *om* (a cseh *em* helyett), múlt idő jele *el* (cseh *l*) stb. Nyelvtanilag és helyesírásiilag is a cseh szabályokat követi. Szókincse is cseh, például a hónapok neveit vagy latin, vagy cseh formában adja meg.⁵⁴ A címlap tanúsága szerint elsősorban magyarországi terjesztésre szánták (Magyarország pirossal van kiemelve), de mellette számítottak a cseh, a morva és a sziléziai piacra is. A cseh szöveget időnként latin kifejezésekkel tarkítja. Ez a *Tractatus cometographicus*nál is megfigyelhető.

A 1682-es kalendáriumban található rövid leírás az üstökösről stílusában és szövegében is erős hasonlóságot mutat a *Tractatus cometographicus*szal. Célja ugyanaz, Neubarth is magas rangú személyek kérésére hivatkozva kívánja elmagyarázni az egyszerű embereknek, mi is az üstökös. Jelzője itt is *neobyčejně dlouhý a strašlivý* (rendkívül hosszú és rettenetes), az üstökösről szóló vélekedést ő is ugyanazzal a latin szóval (*iudicia*) adja vissza, pályájának leírásában is visszaköszönnek a *Tractatus cometographicus* jellegzetes kifejezései. Tartalmilag annyiban tér el, hogy a kalendárium

februárra teszi az üstökös eltűnését, míg a *Tractatus* szerint január 25. után már Magyarországon sem látták.⁵⁵

Minden bizonnyal helytálló a feltételezés, hogy a fordító rendszeresen dolgozott a zsolnai nyomdának. Cseh anyanyelvű volt, valószínűleg exuláns családból. Ezt igazolja a szlovakizmusok hiánya, és hogy nincsenek olyan személyes kötődésre utaló jelzők Magyarország mellett, amelyeket más hazai nyomtatványokban megszoktunk. Például *naša uherská krajina*, *naša slovenčina* stb.

Bár keveset tudunk róla, kortársai egy érdekes csillagászati tudósítást, mi pedig egy tudománytörténeti és nyelvtörténeti szempontból is értékes forrást köszönhetünk neki.

Szlovák vagy cseh?

A Tractatus cometographicus nyelvi kérdései

- 1 Friedrich MADEWEIS, *Die Wieder-Erscheinung Der ungewöhnlich-grossen Stern-Ruthe verstehe Des Neuen Cometen, im Monat December des 1680sten und folgendes im Januario des 1681sten Jahres Nebst denen Seltenheiten oder so genandten Wunderzeichen in der Lufft welche sich hie und da sehen lassen*, Berlin, Völcker, 1681 (VD17 14:073299F).
- 2 Uő., *Tractatus cometographicus, to jest: O zjevení a v nově ukázání, toho neobyčejně dlouhého a strašlivého comety. V měsíci decembris anni 1680, et in januario roku 1681 spatřeného. V německém jazyku vydaný od Fridricha Madewisia, nyní pak na slovenský neb český jazyk přeložený a vytlačený*, V Žilíně, u Alžběty Dádanky, 1681, C_{2v}.
- 3 Uo., C_{4r}.
- 4 Jana SKLADANÁ, *Jazyková analýza pamiatky Tractatus cometographicus... z roku 1681*, Knížnica, 16(2015), č. 2, 42–43.
- 5 Bizonyos betűk (e, r) felett a lágyító ˘ jel hiánya.
- 6 SKLADANÁ, *Jazyková, i. m.*, 42–43.
- 7 Csehül „jsou” lenne. A „jsú” forma nem minden esetben szlovakizmus, lehet archaizmus is. A 14–16. században ment végbe a cseh nyelvben az ú=ou hangváltás. A 17. század végén már jellemzően az -ou végződés volt használatban. Ezért a kiegészítésért Tölgyesi Tamásnak (Universität Wien) tartozom köszönettel. Egy zsolnai nyomtatvány esetében azonban gyaníthatjuk, hogy talán szlovák hatásra kerülhetett be a „jsú” kifejezés, de nem zárható ki a nyomdahiba lehetsége sem.
- 8 MADEWEIS, *Tractatus cometographicus, i. m.*, C_{2v}.
- 9 Gabriela ŽIBRITOVÁ, *Žilinská tlačiareň a Tractatus cometographicus*, Knížnica, 16(2015), č. 2, 40.
- 10 A 17. századi magyarországi biblikus cseh nyomtatványok nyelvi kérdéseiről lásd még KÄFER István, *Adalékok a barokk szlovák–magyar vonatkozásaihoz*, In: *Dona nobis pacem*, Piliscsaba, PPKE BTK, 1998, 62–69; Uő., *Magyar szlovákásgismeret*, Bp., SZIT, 2012, 55–63; Uő., *“...in Slavonico exprimere...”: A szlovák irodalmi műveltség kezdetei*, In: *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2005.
- 11 Ez a kifejezés bevett a szlovák szakirodalomban. A szlovák környezetben keletkezett cseh nyelvű szövegeket is „kultúrna slovenčina”-nak, vagyis „kulturális szlovák”-nak nevezik.
- 12 Simeon Partlicius z Špicberku (1590–1640 után) morva protestáns teológus, csillagász, naptárszerkesztő. 1614-ben a prágai egyetemen szerzett magiszteri fokozatot,

- majd szintén Prágában a Szent Henrik iskolát irányította. 1617-ben a többi tanárral való nézeteltérései miatt távozott, és Fridrich Kolonna z Felsu fiának nevelője lett. 1619-ben a Hradec Králové-i iskolát vezette, 1621-ben orvosi doktorátust szerzett a bázeli egyetemen. A fehérhegyi csata utáni években helyzete egyre nehezebb lett Csehországban, ezért 1622-ben elhagyta az országot, előbb Rostockban az egyetemen, majd más német városok iskoláiban tanított. 1627-ben Londonba ment Pfalzi Frigyes fiának nevelőjeként. Műveit lásd Knihopis, 6873–6892. Václav PUMPRLA, *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16–18. století*, Praha, Akademia věd České republiky, 2010, 822–823.
- 13 Simeon PARTLICIUS ze Špicberka, *Tractatus cometographicus. O dwau nowých Hwězdách aneb Kometách které se spatřowali na koncy Roku MDCXVIII...*, Hradec Králové, Martin Kleinwechter, 1619.
  - 14 MADEWEIS, *Tractatus cometographicus, i. m.*, A_{1r}.
  - 15 „Quot capita tot sensus ...” MADEWEIS, *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, A_{2v}.
  - 16 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, A_{2r}; UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, A_{2r}.
  - 17 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, A_{2v}; UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, A_{2v}.
  - 18 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{3v}; UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, B_{4v}.
  - 19 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{3v}; UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, B_{4r}.
  - 20 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{3r}; UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, B_{4r}.
  - 21 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{4r}.
  - 22 UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*; C_{2r}.
  - 23 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*; C_{1v}.
  - 24 A német szövegben is latin betűvel van, így lehet, hogy még félig latin kifejezésnek érezték. MADEWEIS, *Die Wieder-Erscheinung, i. m.* C_{2r}; UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{4r}.
  - 25 „Na to ja sem jej hned tehdáž skrzo *Tubum* aneb *Perspectiv* (jenž byl dvanácte noh dlouhý) spatřoval” (MADEWEIS, *Tractatus cometographicus, i. m.*, A_{2v}) németül ez: „Tubo oder Stern-Rohr” (UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, A_{4r}). A németben „Tubo” áll ott, ahol a csehben „Perspektiv” még UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{1v} = UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*; (1_v); UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{4r} = UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, C_{2r}.
  - 26 UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, A_{3r}.
  - 27 UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, B_{1r}–B_{2r}.
  - 28 UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, A_{4r}–v.
  - 29 UŐ., *Die Wieder-Erscheinung, i. m.*, (1_v–)(2_v); UŐ., *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{1v}.

- 30 Uő., *Die Wieder-Erscheinung*, i. m.,):(1r.
- 31 A német szöveg igen. Uő., *Die Wieder-Erscheinung*, i. m., B_{2r} „Semith (vulgo Zenith)”.
- 32 Uő., *Die Wieder-Erscheinung*, i. m., B_{3r}; Uő., *Tractatus cometographicus*, i. m., B_{2r}.
- 33 Uő., *Tractatus cometographicus*, i. m., B_{2r}.
- 34 Uő., *Die Wieder-Erscheinung*, i. m., A_{2r}; Uő., *Tractatus cometographicus*, i. m., A_{2r}.
- 35 Uő., *Tractatus cometographicus*, i. m., A_{3v}; Uő., *Die Wieder-Erscheinung*, i. m., A_{4r}.
- 36 Uő., *Tractatus cometographicus*, i. m., B_{2r}.
- 37 Uő., *Tractatus cometographicus*, i. m., A_{3v}.
- 38 A „plac” kifejezés a korai újfelnémet Platz szó cseh átvétele. Erről bővebben lásd TÖLGYESI Tamás, *Lexikální germanismy v dnešní češtině* (Studie kontaktolingvistiká), Piliscsaba, PPKE BTK, 2009, 218.
- 39 MADEWEIS, *Tractatus cometographicus*, i. m., A_{2r}; Uő., *Die Wieder-Erscheinung*, i. m., A_{2r}.
- 40 Az 1681-es üstökösről Csehországban eddigi ismereteink szerint két röpirat jelent meg, amelynek nem maradt ránk példánya, lásd *Piseň o kometě, jež “na tisíc a dvacetí mil svůj ocas rozložila, z r. 1680–1681. s.l.a., 1681?* (Knihopis, 9686); ŽIBRITOVÁ, i. m., 41; talán Csehországban jelent meg a következő, hely és nyomdamegjelölés nélküli röpirat: [Novina jistá a pravdivá o hvězdě a kometě s velikým, prvé nikdy nevidaným ocasem netoliko léta minulého 1680, ale i léta přítomného 1681 v Římě a téměř v celé vlaské, též i francké zemi, v svatě římské říši, v království českém, v arciknížetství rakouském, v knížetství slezském a margrabství moravském i na jiných mnohých místech s uleknutím všech na ní patřícím [!] viděti se dala na jeden tisíc a dvacetí mil..., Vytisštěná, 1681] (Knihopis, 18741).
- 41 Petr CODICILLUS z Tulechova, *O hrozně podivné kometě*, v Praze, 1572 (Knihopis, 6476).
- 42 Lásd Petr CODICILLUS z Tulechova, *O hrozně a předivné Kometě, kteráž spatřijna gest na obloze Nebeské w Auterj po památce Swatého Martina, Létha Páně nyněgssýho*, 1577, Knihopis, 4165; Valentin ŠUBAR, *Kázanij o hrozně Kométě, kteráž se začala ukazowati ten den po Swatém Martině s večera, Léta Páně ... 1577. ... Wytisštěno w Starém Městě Pražském*, v Giříjho Melantrycha z Awentýnu, a M.Danye le Adama Pražského, 1578 (Knihopis, 16011); Petr CODICILLUS z Tulechova, *O Kométě Wlasaté a strassliwé, kteráž se vkázala Létha tohoto 1582. ... W Starém Městě Pražském*, Buryan Walda wytiskl., 1582 (Knihopis, 4163); Theodor MAIUS, *Krátká Správa O Kométě neb Hvězdě nové s Ocasem kteráž Roku tohoto 1607. Měsýce Záříj poneypřwé pod Prsy wětssý Nedwědice spatřijna byla...* Wytisštěná v Danye le Sedlčanského, Praha, 1607 (Knihopis, 5147).

- 43 *Nowiny gisté z Země Sedmihradské z Leženíj Polnijnho a z Kosowa y od Ostrěhomu od 18. až do 28. Dne Měsýce Ržigna. ... Léta tohoto 1595. W Starém Městě Pražském, Buryan Walda wytiskl. (1595?) (Knihopis, 645).*
- 44 Basilius z DEUTSCHENBERKA, *Lixivium pro abluendo male, sano capite anonymi Cujusdam Pseudosophi. Qui tractatu Considerationis [?] suae, de Asterisco Comatomagico conscriptae in praefatione admonitoria Scriptum modestum de Cometa Anno 1618. apperinte [?] conceptum virulento perstringit calamo. – Praeparatum Studio Danielis Basili de Deutschenbergk Academiae Pragensis Mathematicum Professoris pub. Cum adnexa sub finem Scommatum analysi de statu controversiae, Praegae, Typis Pauli Sessii Typographi Academici, Anno 1620. Knihopis, 997. Ennek cseh változata: Basilius z DEUTSCHENBERKA, *Saud Hwězdárský přirozený: O strassliwé s ocasem Komětě kteráž se po welikém proti sobě patřenj Slunce s Hladolětem 28. dne Měsýce Listopadu na Znamenj Wáhy w Létu tomtu bauřliwém a zkormauceném 1618. vyskytla. Jakéhoby ta způsobu a přjrozenj byla a co by budaucně wyznamen- dávala pro wystrahu a nabjdnuti ku pokánj, s bedliwosti sepsaný. Od –.... Wytisštěný w Praze, v Jana Střjbrského, [1618] (Knihopis, 998).**
- 45 David ORIGANUS, *Kratičký wegtah o komětě kteráž se léta minulého 1618. 21. dne měsýce listopádu na obloze nebeské vkázala a až do 15. dne měsýce prasynce, téhož Léta trwala..., Wytisštěno w Nowém Městě Pražském, v DanyeLe Karla z Karlsspergku. Léta Páně, 1619 (Knihopis, 6652).*
- 46 Simeon PARTLICIUS ze Špicberka, *Tractatus cometographicus. O dwau nowych hwězdách aneb kometách které se spatřowali na koncy roku 1618. Jtem o gegich a zatměnjch měsýce aučincých které se powlekau až do léta 1624. Coby w sobě wjce obsahowal tento traktát nagdess na druhé straně, Wytisštěn w Městě Hradcy nad Labem w Jmpressy Martina Kleinwechtera, [1619] (Knihopis, 6892).*
- 47 U₀., A_{2r}.
- 48 Žibritová a szlovák gyakorlatot követve ezt „kulturua slovenčina”-nak, vagyis szlováknak nevezi.
- 49 ŽIBRITOVÁ, i. m., 40.
- 50 Joannes Amos COMENIUS, *Janua linguae reserata aurea*, Leutschoviae, 1643, (facsimile) tan. KÁFER István, szerk. VARGA Bernadett, Bp., OSZK, 2009.
- 51 Az ócshe bolygóneveket lásd *Minucý a Pranostyka Doktora Thadeásse Hágka z Hágku*, K Létu Páně, 1565. E_{1v}–E_{2r}.
- 52 ŽIBRITOVÁ, i. m., 40. Itt a szerző a „kulturua slovenčina” kifejezésből kiindulva a kalendáriumokat és a traktátust is szlovák nyelvűnek mondja, illetve a fordítót is szlovák fordítóként emlegeti. Én a szövegből kiindulva a nyomtatványok valós nyelve alapján cseh fordításról beszélek.
- 53 *Nowý kalendář na rok po narozenj K. P. 1681. na horyzont Slezský, Vherský, Mo-*

ravský, a Český s pilnosti sepsaný a vydáný. Od Krysstoffa Neubartha... W Žilině, v Alžběty Dádánky. *Nowý kalendář na rok po narozenj K. P. 1682 na horyzont Slezský, Vherský, Moravský, a Český s pilnosti sepsaný a vydáný. Od Krysstoffa Neubratha...* W Žilině, v Alžběty Dádánky.

- 54 Lásd mindkét naptárban a prognosztikon második részét. *Nowý kalendář ... 1681, i. m.*, E₁–E_{4v}; *Nowý kalendář... 1682, i. m.*, E_{4r}–E_{7v}.
- 55 Madeweis, *Tractatus cometographicus, i. m.*, B_{1v}.